

Гришина С.В. ПУБЛІЦИСТИКА ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

“Доброокий” – так ласкаво і ніжно називали Івана Світличного друзі, теж відомі публіцисти; “генератором ідей” шістдесятництва окреслили просвітницьку діяльність Івана уже науковці 90-х.

Відомий критик і публіцист, поет і перекладач Іван Світличний у ті складні 60-і роки не задумувався над тим, яку сторінку в історії літературознавства йому буде відведено нащадками, тоді його це не цікавило. Він не ховався у затінок, а висловлював свою, власну, думку, повністю відкидаючи єдино правильний підхід до аналізу літератури – марксистський.

Обмірковуючи центральні проблеми естетичної теорії, питань методу, стилю, структури художнього образу, публіцист запровадив разом із Іваном Дзюбою жанр “іронічного літературознавства” – «У своїх виступах і публікаціях Іван Світличний не дуже голосно, але іронічно й дошкульно критично оцінювали методологію соціалістичного реалізму” (2). Мав високу підготовку, багату теоретичну основу (на той час вчився в аспірантурі Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка Академії наук Української РСР) і тому борювався із “мистецтвознавцями у цивільному”, із методом соцреалізму, використовуючи наукові обґрунтування, висновки.

Звичайно, сучасні методологічні принципи й інтерпретації Світличного несли на собі відбиток доби. Деякі роздуми навколо поширених тоді питань “соціалістичного реалізму” сьогодні видаються неактуальними, інколи схоластичними. Може викликати заперечення й абсолютизація естетичних принципів російських революційних демократів – Белінського, Чернишевського, Добролюбова. Хоч ради справедливості потрібно сказати, що й у межах неминучої в ті часи абсолютизації Іван Світличний умів знайти неординарний підхід і обговорити болючі суспільні питання (як-от про діалектично-суперечливе розуміння взаємин людини і суспільства – стаття “Оборонець людини”, опублікована у “Вітчизні” до 150-річчя від дня народження В.Белінського). “Усе в нього виходило добротнo, науково сумлінно, проблемно й водночас мистецьки легко, дотепно, винахідливо. Недаремно ж і поставав проти утилітарного письменницького розуміння другорядності й службовості критики щодо літератури” (12).

І.Світличний більше відомий читачу як критик, оскільки саме його критичні досягнення найбільш суттєві, все ж він написав і значну кількість статей, виключно публіцистичного характеру. Назвемо такий доробок філологічним і спробуємо його дослідити.

“Іван Світличний – філолог, яких негусто в історії нашої культури, але саме вони самопожертвовно приходили в ній на місце знищених, і усвідомлення цього примножувало їхню духовну силу, загострювало емоційно-інтелектуальну провидючість, активізувало художній таланти. Бо таланти у нашій багатосотлітній ментальності – то, на жаль, не гроші, які або є, або їх нема. У нас він совість, яка або спить, або не дає спати” (13). Як у 60-ті роки, так і сьогодні не усім літературознавцям вдається виходити на такий рівень теоретичного осмислення, до якого вдавався І.Світличний.

Так, стаття “Питання теорії художнього образу” (8) є оригінальною спробою осмислити наріжну категорію літературної науки, відштовхуючись від найсвіжіших на той час методологічних видань – “Естетична сутність мистецтва” О.Бурова, “Проблеми теорії літератури” Л.Темофієва”, “Про художній образ” А.Дрьомова. У ній Світличний стверджує: “Питання про зв’язок індивідуального із загальним належить до найважливіших і, разом з тим, найскладніших проблем теорії мистецтва. Головна трудність полягає в тому, що і загальне, й індивідуальне є необхідними властивостями художнього образу і в той же час – з точки зору формальної логіки – вони протилежні і навіть несумісні” (8). І далі розмова переводиться в параметри логіки діалектичної, де загальне й окреме взаємопроникають: окреме є виявленням загального і навпаки – загальне виявляється через окреме. Але тут-таки філологічне єство автора протестує введенням набору з кількох загальників, на які можна нанизувати живі й неповторні художні образи, мов сушені гриби.

У цих міркуваннях, ілюстрованих майже обов’язковими для того часу посиланнями на образи Обломова й Рахметова, Власова і Нилівни, соціологія, як виходить, затіняє естетику. Прагнучи все ж таки окреслити специфіку художнього образу, І.Світличний переходить до літературознавчих відповідників філософських понять загального і окремого, а саме до типового та індивідуального.

У висновках публіцист прориває зачакловане коло традиційних намагань осягнення художньої дійсності за допомогою філософії, соціології і діалектики – тільки не в системі її власних вимірів. “Головне в тому, що вже можна чітко визначити шлях, яким іде і яким, безперечно, і далі йтиме розробка теорії художнього образу. Цей шлях – дослідження специфіки мистецьких категорій, їхньої відмінності від категорій філософських і політичних. Ми коротко зупинилися на порівнянні типового та індивідуального із загальним та окремим і побачили, що таким порівнянням дослідники вже здобули деякі важливі висновки для теорії художнього образу. Але справа цим, безперечно, не вичерпується. Важливо, наприклад, за цим же принципом порівняти художній образ із образом чуттєвим, з філософською категорією сутності тощо, а також прослідкувати зв’язок цього питання з філософською проблемою людини” (8).

Зауважимо, що це було сказано понад три тисячоліття тому. І розробка теорії художнього образу відтоді й справді йшла, зокрема, названими науковцем шляхами. Отже, у межах поширених тоді академічних дискусій про художню типізацію, індивідуальне і загальне, реальне й ідеальне І.Світличний умів знайти місце для теоретичного пошуку, для діалектики думки, для співвіднесення літературних тенденцій з потребами суспільного розвитку і з правдою життя, для обстоювання свободи творчості.

Одним із лейтмотивів публікацій філологічного спрямування Івана Світличного є думка про неправомірність перенесення в естетику філософських категорій, змішування категорій естетики і філософії. Таке перенесення і змішування стало “теоретичною” основою вульгарного соціалізму і різного роду політизації та ідеологізації художньої творчості, що завдавало стільки шкоди нашому мистецтву й культурі.

На прикладному літературознавчому рівні ця думка виливалася у Світличного в низку газетних і журнальних статей фейлетонного характеру, в яких він дошкульно висміював псевдонаукові розмірковування деяких тодішніх офіційних авторитетів від академічної науки.

Так, стаття “Поезія і філософія” присвячена тогочасним спробам дослідників “вилушити” філософський екстракт із творчості українських класиків. Світличний відверто кепкує над примітивним набором “наукових” штампів, за допомогою яких майбутні кандидати та доктори наук зводять животрепетну плоть художніх світів лише до виголошення митцями своїх суспільно-політичних поглядів. Для цього, наприклад, Панас Мирний “користується” устами Чіпки, “устами прогресивного інтелігента Довбні”, а “життя селянина-бідняка за капіталізму” він влучно характеризує... “словами Пріськи” (9). Читаєш такі праці, іронізує далі автор, і виходить, ніби не було в письменників ніяких художніх образів, а були тільки уста, в які почергово вкладалися ті чи інші авторські погляди. Натомість живих героїв – бліді тіні й схеми. “Це не значить, що художня література взагалі непридатний матеріал для філософії. Навпаки, дослідження про філософію художньої творчості можливі і вкрай потрібні. Тільки вони повинні бути значно глибшими, змістовнішими, багатшими. Вони не можуть бути “чисто” філософськими і стояти над художньою літературою” (11).

Що ж крім високої наукової обізнаності привертало увагу читача у статтях Світличного? Мабуть, крім усього сказаного вище, – велика сміливість автора, який не боявся кинути виклик усьому тогочасному суспільству, а саме найбільш негативним його граням. При цьому він не думав про те, як би приховати та завуалювати сказане. Він вихоплював з потоку офіційної писанини найочевидніші зразки дрімучої дурості, безглуздя й абсурду.

Такою є, наприклад, стаття І.Світличного “Гармонія і алгебра”, “А, Б, В, Г... або ж “Розгортання” фраз, тез, абзаців у наукові трактати”, яка мала широкий розголос. Чого варті лише, скажімо, такі підзаголовки: “Революційно-демократичні займенники”, “Поетична бухгалтерія”, “Холодна обробка вогню”, “Ми не претендуємо”. Вражає те, що Світличний не побоявся замахнутися на справжнього “ката” науки – І.Білодіда, який очолював тоді посаду Міністра освіти та віце-президента Академії Наук. І він не тільки наважився, а “відшмагав” академіка, немов хлопчиська, скинувши з нього штанці псевдонауковності. Мало того, він ще й показав усю неспроможність офіційної “совєтської” науки. А зробив він це спокійно, навіть делікатно, за допомогою простої логіки та нищівного гумору: “Учені мужі наввипередки застерігають про свою надзвичайну скромність і наукову без претензійність... “Ми не претендуємо, -- голосно заявляють учені мовознавці і скромно опускають очі додолу. -- Ми не претендуємо – і ви не майте до нас претензій”.

“Ні шановні, не треба ставати в позу нареченої і зняковіло колупати ніс. Ви справді, не претендуєте ні на що, поки свої “безпретензійні” витвори читаєте перед обідом чи на сон грядущий своїм чадам і домочадцям. Але коли в красивій оправі під маркою університетів і академій солідними тиражами випускаєте їх у широкий світ, ви, шановні претендуєте, хоч би якими клятвами клялися в своїй скромності і без претензійності. Ви претендуєте на читацьку увагу, на вчені звання, на народні кошти. Ви претендуєте – і кожен може судити відповідно до цих претензій” (3).

А приводом до цього слугувало святкування 150-річчя із дня народження Т.Г.Шевченка. Справа у тому, що святкування, як завжди, звели до широкомасштабного “шоу” та будівництва “потьомкінських сіл” – заасфальтували дорогу до Моринців, закрили в’язницю у Вільшані, а ще всі інститути Відділу суспільних наук зобов’язувалися створити “фундаментальні праці” в галузі марксистського шевченкознавства. Усі ці повноваження поклалися на І.Білодіда, який, у свою чергу, видав цілу серію публікацій (“Т.Г.Шевченко в історії української літературної мови”, “Джерела мовної майстерності Шевченка”). Саме проти такої “показухи” і слугування всьому цьому виступив Світличний. За багатьма свідченнями (В.Іванисенка, І.Дзюби), ця стаття викликала серед населення величезну цікавість та внутрішню підтримку.

Виступив І.Світличний також і проти Назаренка. Назаренко ж, в свою чергу, впродовж усіх повоєнних років обіймав найвідповідальнішу посаду секретаря ЦК КП(б)У й ініціював численні розправи над письменниками. Він також вважався неабияким “гігантом мислі”, отже, і до Шевченківського ювілею “спорудив” величезну монографію “Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т.Г.Шевченка”. Ця праця філософа вразила “замовників” так, що той відразу удостоївся Ленінської премії і був оголошений еталоном трактування творчості Шевченка.

Проте виявилось, що Іван Світличний мав власну думку щодо “наукового методу” Назаренка, й цією думкою поділився з читацькою публікою. Річ у тому, що ленінський лауреат просто переказував живі поетичні образи Кобзаря “дубовою” мовою партійних директив і постанов, нехтуючи художню специфіку і звичайний здоровий глузд, й отже, всі “наукові” висновки Назаренка не тикались ні в тин, ні в ворота. Коментуючи, скажімо, Шевченків образ “все йде, все минає і краю немає...”, Назаренко пояснював читачеві, що ось тут, мовляв, і виявляється “діалектичний світогляд Шевченка” (4), а отже, напрошується висновок про те, що “і дурень, і мудрий нічого не знає”, також узгоджуються з марксистською теорією пізнання? Приклади естетичної глухоти, нерозуміння художнього образу, які наводив Іван, переконували в нікчемності заідеологізованої партійної “науки”. На захист Шевченка від фальсифікацій він ставив самого Шев-

ченка.

І знову ж усе правильно, влучно, дотепно. Гірко й боляче стає, що вкотре у цій країні останнім сміялося войовниче невігластво і скромна непретензійність. І судили – елементарним, примітивним і фізично вбивчим судом – теж вони. Судили надзвичайно талановиту людину, яка посміла претендувати на правду.

За стилем до “Гармонії і алгебри” схожі гумористичні статті – відгуки публіциста на виступи критиків – “недоуків” (“Своєрідні фактори, або висхідний кінець фантазії М.Ревлюка); на примітивно-бадьорі “співи” бездумних і кон’юктурних поетів (“Я просто йду – і мрію на ходу...”). Написані вони легко, влучно, дошкульно.

Справжнім сміливим викликом системі є стаття публіциста “На калині світ зійшовся” (5), основне завдання якої спростування загальноприйнятого показу головного героя твору – вічного трудівника. Як правило, тракториста, комбайнера, працівника заводу, фабрики зображують із усмішкою на обличчі, із світлою вірою у майбутнє, немов такий головний герой не має ніяких проблем і лише отримує повне задоволення від своєї роботи.

Все ж у цій статті нас цікавлять більше не думки Світличного як критика, а його погляди на актуальні проблеми тогочасного життя, а саме, обговорення захоплень тогочасних авторів модерними та вже не зовсім модерними досягненнями людства. Він вкотре наголошує на внутрішньому світі людини, а не на досягненнях техніки, знаряддях праці: “Вчорашнє диво, входячи в побут швидко переставало бути дивом, і поет, що штучно підживлює в собі стан подиву перед вчорашніми дивами й продовжує старим тоном славити сталевих коней і лампочки Ілліча, ризикує опинитися в становищі столітньої бабусі, певної, що електролампи світять чорт. Ракети, атоми й космос, певна річ, ще не стали такими звичними, щоб ними зовсім не можна було дивуватися, і за космічними рейсами ще певний час люди стежитимуть з такою ж цікавістю, як колись стежили за подвигом челюскінців. Та можна з певністю сказати, що й новітні дива не будуть тривалими, що ракети й космос також скоро стануть якщо не буденними, то принаймні звичними. У всякому разі, подив перед ними швидко зникне і довгий час їх у мистецтві експлуатуватимуть тільки митці – одуди, що сьогодні ще спеціалізуються на студіях тракторів” (6).

Ось така пряма, однозначна і нехитра протидія творцям – запобіганцям. При цьому Світличний, як ми вже помітили, не зважає навіть осуджувати славнозвісну “лампочку Ілліча”. Не боїться підтримати Івана Калинця і в церковній тематиці, зазначаючи, що лише варвари у ХХ столітті можуть руйнувати церкви – “дерев’яне чудо людської праці та віри (7). Такий крок публіциста теж надто сміливий, адже ми пам’ятаємо яким було ставлення до релігії у 60-х роках.

І як справжній виклик звучить підтримка Калинця у тому, що близький для серця поета світ занепадає і гине. На той час треба було мати надзвичайну мужність, щоб поділяти такі роздуми Калинця і при цьому нічим не завуальовувати уже свою, власну думку: “Він сумує і журиться, бо ж гинуть частки його самого... А все ж це сум не надривний, не панічний. Це саме сум, а не жах і не розпач, сум мудрої людини, що все зрозуміла. Все усвідомила і, може, навіть передбачила, тому вже сприймає по-сковородинськи спокійно (7).

Звичайно, “орденоносці” не могли пробачити такого виклику, що пізніше і відгукнулося арештами як Калинця, так і Світличного.

Чесна і мужня громадська та літературна позиція, професіоналізм та ерудиція, розважливність і водночас принципівість принесли Іванові Світличному авторитет у літературно-мистецьких колах. Водночас він став і однією із найпомітніших постатей тодішнього громадського життя, національно-культурного піднесення. Особливо тягнулася до нього літературна молодь, знаходячи увагу й підтримку. Можна назвати цілу низку відомих нині поетів і прозаїків, які були частими відвідувачами квартири Світличного і багато чим йому зобов’язані. Щира дружба, скажімо поєднувала тоді Світличного і Василя Симоненка. Саме завдяки Світличному були збережені численні тоді (і довго ще після того) неопубліковані твори Симоненка.

Із початком арештів 65-го року нормальна літературна праця стала для Світличного, як для багатьох його друзів і колег, практично неможливою. Він друкувався переважно під псевдонімами або під чужими прізвищами. Вдалося видати книжкою переклади з Беранже – в цей час багато уваги і сил віддавав перекладацькій роботі. Та невдовзі й цьому невизначеному станові настав край. Коли розпочалися сумнозвісні репресії 1972 року, Івана Світличного було засуджено до семи років таборів суворого режиму і п’яти років заслання – за звинуваченням в антирадянській пропаганді та агітації, що виразилися у “виготовленні” та “поширенні” матеріалів самвидаву (1), тобто фактично – у спробі скористатися елементарним людським правом на свободу інформації й думки. “Ніяким “антирадянщиком” чи “націоналістом”, звичайно ж, Іван Світличний ніколи не був, навпаки, в політичних суперечках тих років виявляв об’явність, тверезість, розсудливість, ідеологічне своє кредо ідентифікував як демократичний соціалізм (але саме це – поєднання ідеї соціалізму з ідеєю демократії – офіціоз оголошував тоді найбільшим мислимим гріхом!). У всякому разі, завжди був і залишався переконаним демократом і гуманістом, що й викликало шалену лють у його переслідувачів” (1).

Лише у 90-х роках читач зміг повністю ознайомитися із повним творчим доробком відомого публіциста-критика – книгою, яка вмістила і літературознавчі статті, і вірші, і переклади (“Серце для куль і для рим” (5)).

Література:

1. Дзюба І. Тягар пекучих правд...// Літературна Україна. – 1990. – 4 січня. – С.6
2. Зарецький О. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР// Сучасність. -- 1995. -- №4. – С.
3. Світличний І. Гармонія і алгебра// Дніпро. – 1965. -- №3. – С.120
4. Там само. – С.122
5. Світличний І. На калині світ зійшовся. Українське слово: Хрестоматія української літератури і літературної критики ХХ ст.: У 3 кн. – Кн..3. – К., 1994. – С.408
6. Там само. – С.411
7. Там само. – С.413
8. Світличний І. Питання теорії художнього образу// Вітчизна. – 1957. -- №6. – С.120
9. Світличний І. Серце для кулі для рим: Поезії. Поетичні переклади. Літературно – критичні статті. – К., 1990. – С.580
10. Там само. – С.273
11. Там само. – С.282
12. Ткаченко А. Філолог// Слово і час. – 1992. -- №3. – С.76
13. Там само. – С.77

УДК 82-92 (477) (аспірантки Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка). The author of the article analyses publishment Ivan Svitlichny.